

AZƏRBAYCAN XALQ ŞEİRİNDƏ BƏDİHƏ

Açar sözlər: bədihə, aşıq, xalq, aytış, atışma, deyişmə, müsəlman, mey, şərab, xana, türk

Azərbaycan şifahi və yazılı ənənəsindəki deyişmə tipli şeir formaları əski türk şeir yarışlarından qaynaqlanır. M.Kaşqarlının “Divani-lügət-it-türk” kitabında belə şeir yarışının mənasındakı sözün “iziş” olduğu göstərilmişdir. Həmin qaynaqda bir adamın başqa biri ilə şeirləşməsi mənasında “izişdi” deyildiyi qeyd olunmuşdur. Qədim türk şeirində “aytış//aytış” şeirləşmə formaları işlənmişdir ki, bunlar tədricən “aytışma” (deyişmə) kimi ənənədə davam etmişdir. Bir çox türk xalqlarının ənənəsində “aytış” şeir şəkli kimi də işlənərkəndir. İndi Türkiyədə “deyişmə” mənasında “atışma” işlənir ki, bu da həmin “aytışma” ilə bağlıdır və onun şifahi ədəbiyyatdakı dəyişik şəkli (M.Kaşqarlı. “Divani-lügət-it-türk).

Azərbaycan aşıq ənənəsində deyişmə şəkli xüsusi bir yer tutmaqdadır.

Aşıq sənəti yaranmamışdan öncə də deyişmə formasında olan şeirlərə rast gələ bilərik. Mahmud Kaşqarlının “Divani-lügət-it-türk” əsərində “qışla yazın deyişməsi”nə həsr olunmuş dörd misralı şeir nümunələri verilmişdir. Üslubundan və deyim tərzindən daha çox xalq şeirini xatırladan bu örnəklərdə hər iki tərəf (yaz və qış) özünü tərifləyir və qarşı tərəfi pisləyir. Bundan sonra istər qədim türk ədəbiyyatında və ya orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında deyişmə şəkillərinə rast gəlirik. Məhəmməd Füzulinin “Söhbətül-əsmar” (Meyvələrin söhbəti) əsərində də meyvələr arasında deyişmə təqdim olunmuşdur.

Aşıq deyişmələrinə gəlincə isə bunun kökləri təkkələrdə və sufi ocaqlarda keçirilən ayin və mərasimlərlə əlaqəlidir. Qeyd etdik ki, Türkiyə türkcəsində buna “atışma” deyilir. Folklor araşdırmalarında (1;2;3;4;5;6;7;8;9;10;11;12;13;14;15; 16;17 və b.) bu hadisəyə belə klassik tərif verilmişdir: “Aşıqlar arasında yarış, müsabiqə şəklində keçirilən şeirləşməyə deyişmə deyilir. Deyişmənin xüsusi forması və qafiyəsi yoxdur. Adından da göründüyü kimi, deyişmədə əsasən iki aşıq bir mövzuda qarşılıqlı şeir söyləyir. Deyişmədə əsas məqsəd sənətkarlığı, bilik və bacarığı isbat etməkdir. Öz bilik və bacarığını isbat etmək üçün aşıqlar söz meydanına getmiş, qarşılıqlı şeir söyləmişlər.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında daha yaygın olan deyişmənin bir neçə mərhələsi var. Birinci mərhələ “dəvət”, ikinci mərhələ “hərbə-zorba”, üçüncü mərhələ aşıqların bacarığını nümayiş etdirən “ayaq vermək” mərhələsidir. Dördüncü mərhələ “qıfılband” adlanır (1,42).

Prof. Umay Günaya görə, Şərqi Anadoluda yaşayan aşıqların qarşılaşmaları aşağıdakı mərhələlərdə olur: Xoşlama, xatırlama, təkəllüm. Təkəllüm isə 8 qrupa ayrılır: ayaq açma, öyüdləmə, bağlama, müəmma, sicilləmə, yalanlama, daşlama və ya takılma, tükətmə, uğurlama və s.(2, 46-60).

Türk aşıq ədəbiyyatında deyişmənin başqa bir növü də atışmadır. Atışma aşıqlar arasında keçirilən şeir söyləmə yarışlarında birinin oxuduğu dördlüyə və ya beytə, başqa bir aşığın eyni vəzn və ayaqla cavab verməsi deməkdir. Aşıqlıq ənənəsində ən çox hünər istəyən, böyük ustalıq tələb edən bölüm olmaqla, aşığın saz və söz meydanına cəsarətlə atılmasıdır (1,44).

Aşıq yaradıcılığında Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişməsi, Aşıq Yığvalla Aşıq Alının

deyişməsi, Aşıq Ələsgərlə Şair Vəlinin, Aşıq Ələsgərlə Hüseyn Bozalqanlının və s. sənətkarların məşhur qarşılaşmaları var. Aşıq Valehlə Zərnigar xanımın deyişmələri də həmin ənənənin klassik nümunəsidir. Bu forma XVIII əsr yazılı ədəbiyyatında Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsində özünün ən yüksək formasını yaşayır və demək olar yazılı ədəbiyyata əsaslı gəlişi də bu zaman başlayır. El şairlərinin XIX əsrin əvvəllərində, eləcə də sonrakı dövrdə bu formaya müraciəti daha çox görünür. Qeyd edək ki, “qarşı-qarşıya dayanıb şeirləşməyə bənzər şeir şəkilləri olmuşdur. Sanki ustad sənətkarlar onları narahat edən fikir və hissləri ifadə etmək üçün belə bir vasitəyə müraciət etmiş, qarşıdakı şəxsin fikirləri ilə öz arzularını əlaqəli şəkildə əks etdirmişlər” (5, 204).

Aşıq şeirinin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalarda və folklor sözlüklərində (1;2;3;5;8; 11;17 və b.) qıfılbəndlərin ümumi izahı ilə bağlı fikirlər öz əksini tapır. Belə ümumiləşmiş tədqiqatlarda “qıfılbəndə bağlama deyilməsi də qeyd olunur (7, 27). Əslində ərəb və fars sözlərindən ibarət olan “qıfılbənd”in mənası da elə bağlamaq, kilidləmək, qıfilla bağlamaq və bağlama bənd deməkdir. Qıfılbənd sözünün izahı aydındır. Amma, qıfılbənd deməyin özünün çətinliyi var.

“Deyişmənin əsas mərhələsində qıfılbəndə, bağlamaya müraciət edən sənətkarların istifadə etdikləri nümunələrin hamısı eyni səviyyədə, eyni məzmununda olmamışdır. Bəzi sənətkarlar dini uydurmaları, dinlə bağlı olan, din xadimləri tərəfindən danışılan əfsanələri “qıfılbənd-bağlama” adlandıraraq qarşılaşdıqları aşıqlara demişlər” (6, 212).

Meyxana – Azərbaycan şifahi xalq şeiri və müəyyən mənada xalq teatri formalarından biri. Geniş kütlələr içərisindən çıxan şairlərin xalq şənliklərində, bəzən musiqinin müşayiəti ilə, çox vaxt da musiqisiz söylədikləri meyxanalarda canlı həyat hadisələri, ayrı-ayrı adamların xasiyyət və rəftarı, nöqsan və eyibləri təsvir olunur. Meyxanada satira, xalq yumoru və hazırcavablığı, oynaq və şux əhval-ruhiyyə üstünlük təşkil edir (1, 69).

Eyni müəllifin hazırladığı digər bir kitabda isə “xalq arasında bədyə” adlanır cümləsi də bura əlavə edilir (2, 124).

Ə.Mirəhmədova görə “improvizasiya yolu ilə, bədahətən yaranması meyxananın əsas xüsusiyyətlərindən biridir (2, 124).

“Meyxana: Azərbaycan ədəbiyyatında bir janr. Farsca bir söz olub, aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Şərab dükanı, şərab içilən yer.
2. Bədahətən deyilən, bəzən həcvedici və bəzən də gülüş doğuran şeir. Xalq şeirinin bir janrı olan meyxana ikinci mənayı ifadə etməkdədir.

Meyxanada şux əhval-ruhiyyəli satira, xalq yumoru və hazırcavablığı üstünlük təşkil edir.

Meyxanalar musiqinin müşayiəti ilə, bəzən də musiqi olmadan söylənən həcveli şeir növləridir. İnsanların nöqsan və zəif cəhətləri, cəmiyyətdəki nöqsanlar, ədalətsizliklər, ailə-məişətdən tutmuş siyasi hadisələrə qədər mövzular bu şeirlərə mövzu ola bilər.

Meyxanalar daha çox şənlik, əyləncə məclislərində iki və ya üç meyxanaçı şair tərəfindən deyişmə şəklində göstərilir (3, 200).

Meyxana “mey” və “xana” sözlərindən yaranmışdı və hərfi mənada mey, içki içilən yer deməkdir. Sufi mənası isə ilahi eşq ilə bağlıdır. Belə ki, mey təsəvvüfdə ilahi eşqin rəmzidir. Xana isə ev, yer, məkan deməkdir. Beləliklə, meyxana ilahi eşqin olduğu yer mənasını ifadə etmişdir. Bu mənada meyxana sufi ayinlərinin icra olunduğu, təkkə, zaviyə, dərğah, xərabət, ocaq və s. bu kimi məkan anlayışları ilə bir sırada durur və qətiyyənlə şeir şəkli mənasını ifadə etmir.

Füzulidə mey sözü sufi mənə daşıyır:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi-səhba nədir?

Seyid Əzim Şirvanidə

“Olsun cahanda guşeyi-meyxanələr bizim,
Qalsın behişt zahidi-alicənab üçün”

Aşıq şeirində də mey sözü işlənir. Aşıq Ələsgərdə bu söz həm hərfi, həm də sufi mənələrdə işlənir:

Haqq meyi islama haram buyurub,
Dərd tüğyan eyləsə mey içmək olar.
Dostun məzəmməti adam öldürür,
Düşmanla söyüşüb döyüşmək olar.

Azərbaycan aşıq poeziyasında deyişmə, hərbə-zorba ilə meyxanalar arasında bir yaxınlıq vardır. Aşıq deyişməsi ilə meyxana arasında oxşar cəhət hər ikisində bədahətən şeir söyləmə hünəri, hazırcavablıqdır. Fərqli cəhət isə meyxana məclislərində sazın olmaması, yerini çirtmə və ya qavala verməsidir. Meyxananın şərtlərindən, cəhətlərindən biri də qafiyə tutmaqdır. Aşıq deyişmələrindəki “ayaq açmaq, ayaq vermə”yin meyxanadakı “qafiyə tutmaq”la yaxınlığı vardır.

Meyxanaların xalqın toy məclislərində oxunduğunu görkəmli səhnə ustası Hüseynqulu Sarabski “Köhnə Bakı” kitabında belə ifadə edir:

“Adamlar dağılışdıqdan sonra toy sahibinin yaxın adamları, qohumları toyda iştirak edən şair təbiətli adamları meydana çəkərək məclisin ortasında əyləşdirir, əlinə də bir qaval veriridilər. Bəzən qavalı başqa birisi çalırdı. Belə meyxana deyənlər tək deyil, iki nəfər olmalı idi. Bunlar bir-biri ilə deyişməli idilər. Onların sözlərinin nəqəratı məclisə toplananlar tərəfindən təkrar edilməli idi (3, 200;4).

Bədihə ərəb sözüdür. Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə keçmiş və bədahətən söylənən şeir mənəsini ifadə edən termin kimi işlənmişdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğətində bədihə hazırcavablıqla düşünülmədən, birdən-birə deyilən şeir kimi izah edilmişdir. Bədihələrə bədyə də deyilir (21, 20).

Nəsrəddin Tusinin “Əxlaqi-nasiri” əsərinin “Fəzilətlərin mühafizə edilməsinin rəhni olan nəfs sağlamlığı haqqında” adlı doqquzuncu fəslində nəfs sağlamlığını qorumaqla bağlı bəhs etdiyi yerdə ünsiyyət zamanı istifadə olunan bədii sənət nümunələrinin də adını çəkmişdir. Bunların içərisində “bədihə” sözü də vardır. Burada “şeir və bədihələr”in yaxın mənəli söz kimi işlədilməsi bədihə haqqında təsəvvürləri aydınlaşdırmağa kömək edən fakt kimi istifadə oluna bilər. Belə ki, bu nümunədə “bədihə”nin janr səciyyəsi tam aydın olmasa da onun şeir şəklində olması məlum olur. Digər tərəfdən də artıq XII əsrdə “bədihələrin geniş yayıldığı və ədəbi sənət nümunələri arasında yer aldığı müşahidə olunur.

Onlarla ünsiyyət saxlamaqdan qaçmaq lazım olduğu kimi, onların nağıllarına, hekayələrinə, hədis və xəbərlərinə, rəvayət və lətifələrinə, şeir və bədihələrinə, boşboğazlıq və cəfəngiyatlara qulaq asmaqdan, xüsusilə onların nəfsə təsir edən, təbiəti çuşa gətirən məclislərindən və yığıncaqlarından uzaq olmaq lazımdır.

Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsərində müəllif yazır:

“İngilis qoşunları Bakıdan tamamilə çıxıb gedəndən sonra, fəhlə Bıqlı Həsənəli bədiyə yazmışdı; fəhlələr ingilispərəstlərə sataşıb vedrənin altına çala-çala oxuyurdular:

Başlaginan nağaranı çalmağa,
Sözlərimi ta yadına salmağa.
O gəlmişdi Qafqayada qalmağa,
Qalaydı mehman, hara çıxdı getdi? (24, 329).

Xalq şairi Məmməd Rahim yazır: “Ukraynadan qonaqlar gəlmişdi. Onların şərəfinə məclis düzəltmişdik. Vahiddən xahiş etdik ki, bədyə desin. Bu zaman Vahid onlara müraciətlə aşağıdakı sətirləri dedi: “Qorxum yoxdur vuruşmadan, vaynadan, Xoş gəliblər yoldaşlar Ukraynadan”. Hamı əl çaldı, ukraynalılar belə bədahətən söz deməyə heyran qaldılar.

“Abşeron meyxanaları” kitabında da bədiyə haqqında məlumat verilmişdir. Burada qeyd olunur ki, “Meyxana klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim janrlarından biridir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu növü xalq arasında, xüsusilə Abşeron bölgəsində, Bakıda və Bakı kəndlərində bədyə (bədiyə) adı ilə yayılıb şöhrət tapmışdır” (24).

Qaynaqlarda verilən məlumatlardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, haqqında bəhs olunan şeirlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onların bədahətən deyilməsi və yarış, deyişmə xarakterli olmasıdır. Digər bir xüsusiyyət isə onlardakı qafiyəli sözlərin təkrarlanmadan işlənməsidir. Belə xüsusiyyətləri olan şeirlərə orta əsrlərdə “bədiyə” deyilmişdir. Qaynaqlar da bunu təsdiqləməkdədir.

Meyxana isə bütün sufi mənası da daxil olmaqla yenə də məkan mənası ifadə etməkdədir. Bu şeirlərin söyləndiyi məclisdir. Şeir janrının adı deyildir. Meyxanalarda müxtəlif janrlara aid şeirlər söylənmişdir. Amma bunlara bədahətən məclisdə söyləndiyi üçün bədiyə və ya bədiyə deyilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva M., Rihtim M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, Nurlan, 2009.
2. Umay G. Türkiyədə Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi. Ankara, 1993.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
4. Qasımlı N. Miskinli Vəlinin deyişmələri və yaxud da yaddaşlarda yaşayan ustad.
5. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985.
6. İki ustad. Hazırlayanlar Y.Babayev və İ.Sadiq. Bakı, Azərənəşr, 1996.
7. Əlizadə H. Azərbaycan aşığı. Bakı, Azərənəşr, 1929.
8. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1978.
9. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.
10. Əlizadə H. Azərbaycan aşığı. Bakı, Azərənəşr, 1930.
11. Həkimov M. Azərbaycan aşığı şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı, Maarif, 1999.
12. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Zaman, 1999.
13. Növrəs İman. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Səda, 2004.
14. İsmayılov H. Aşığı yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2002.
15. Miskin Abdal. Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, Səda, 2001.
16. Göyçə dastanları və aşığı rəvayətləri. Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, Səda, 2001.
17. Vəkilov Q. XIX əsr aşığı lirikası. Bakı, Maarif, 1993.

18. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Azərneşr, 1963.
19. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998.
20. Qasımlı M. Ozan aşığı sənəti. Bakı, 2003.
21. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri (tərtib edənlər: Ağadadaş Mahmud oğlu Babayev, Cəfər Bala Əmi oğlu İsmayılzadə). Bakı, 1981.
22. Tusi Nəsrəddin. Əxlaqi-nasiri.
23. Süleyman M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, 1989.
24. Abşeron meyxanaları. Bakı, 1993

Галиб Саилов

Институт Фольклора НАН Азербайджана (Азербайджан)

БЯДИЙА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТРАДИЦИИ УСТНОГО СТИХА

Р Е З Ю М Е

Одним из малоизученных жанров азербайджанского народного стиха является бядийа. Жанр бядийа, начиная с середины XIX в., стали называть мейханаой. Если мейхана по своему словарному значению обозначает место, пространство, то бядийа - это название стихотворной формы.

В статье в связи с жанром бядийа приведено подробное исследование, определены ее древние корни, ареал распространения. Бядийа, являясь словом арабского происхождения, означает экспромтом сказанное слово, или декламированный стих. В азербайджанской устной и письменной традиции стихотворные формы типа состязания в стихосложении имеют древнетюркскую, опирающуюся на соревнования по сложению стихов.

Ключевые слова: бядийа, ашуг, народ, айтыш, атышма, мусульман, хана, тюрк, вино, перекоры

Qalib Sayilov

Azerbaijan National Academy of Sciences

The Institute of Folklore (Azerbaijan)

BEDIHE (THE ORAL POEM FORM) IN AZERBAIJAN FOLK POEMS

S U M M A R Y

Bedihe (the oral poem form) is one of the genres of Azerbaijan folk poem, which has not studied in details. From the middle of the 20th century, the bedihe genre is called meykhana incorrectly. Meykhana is a place name, but bedihe is a form of poem. In the article the investigation about bedihe genre is carried out, its ancient roots, the spread areal is determined. Bedihe in Arabic means: the word or a poem telling suddenly, not thinking, not preparing beforehand. In Azerbaijan, oral and written tradition the competition between poets is welded from the ancient Turkic poem form.

Key words: bedihe, ashig, folk, competition, Moslem, wine, Turk, dynasty